

Ludvík Kuba

ČITANJE BOSNE I HERCEGOVINE
Putevi i studije iz godina 1893. - 1896.

RABIC
Sarajevo, 2012.

Kubka

Llostanne 28/7/10

V. MOSTARSKE SLIČICE

U Mostaru

Sta je? Nosiš zavjese?, pitam Jeftu Bećirovića, stolarskog majstora, malo umjetnika za sve, koji je meni kako-tako priredio nipošto besprijekoran konak, iznajmljen na kraće vrijeme, jer me je ovaj grad očarao svojim junačkim izgledom i viteškim stavom o zakonu, da čovjek čezne za tim što nema.

Jefto mi je obećao da će mi nabaviti zavjese za prozore, okrenute prema jugu, kazujući: "Ne brini ni o čemu! Vidio sam takve kod Švarca i kupiću ih sam; tebe bi pokrao". Šta sam si dopustio! Schwarz je bio trgovac na glavnem putu, Nijemac iz Ugarske, a ja sam to prepustio majstoru, koji je trebao poslije zavjese sam i pričvrstiti. Samo što je to dugo trajalo i zbog toga sam na njega navalio kada se napokon jednog jutra kod mene, iznenada (bez kucanja, kako je to ovdje bilo uobičajeno) pojavio.

"Ne nosim", odgovara Jefto ljutito, šta nije važilo i za mene. "Ne nosim, jer taj lopov traži za njih mrtve pare, ali – boga mi!", nastavio je gnjevno, raskoračivši se da bi izrazio svoju odlučnost, "prije bih svojim fesom pokrio sunce na nebu, nego da bih Švabi toliko platio!" I Jefto, otkrivši svoju obrijanu lobanju, podigne ispruženom desnicom naš strakonički proizvod najviše, koliko je mogao, pri čemu je resa, viseći, treperila u vazduhu u nestrpljenju da već jednom sudjeluje kod prijeteće pomrčine zemaljske polukugle.

Uvjeren više u razlog Jeftina gnjeva, nego uznemiren prijetnjom, čije ostvarenje bi počinilo veliki nered u astronomskoj nauci, uživao sam u njegovom divnom glumačkom činu, Nisam dozvolio da se moje neraspoloženje razbukta, s obzirom na tamošnje žarko sunce, koje je očito prouzročilo i uspješno odigran Jeftin nastupu; nisam psovao (čega se možda plašio) i zadovoljio sam se sa uvjerenjem da će ovu stvar već sigurno ubrzano srediti. Naravno, nisam išao u Mostar zbog komoditeta nego baš zbog takvih stvari, kakva je bila ova Jeftina junačka gesta, kojima se ovdje narod, opijen svojom slikovitošću, razmahuje, kao da zna da to veoma pristoji kamenitom kraju i još više herojskom Mostaru.

Mostar, Gospe mi! - to nije, ipak, Sarajevo, ono zavodljivo oko "Bosne ponosne", koje gleda na nas u čarobnom zakutku Sarajevskog polja iz svježeg

zelenila, uvijek samo sa smiješkom! Tamo bijele kuće orijentalno-bizantijskog kroja svojim izvirujućim spratovima, a još više nadvisivajućim niskim krovovima zasjenjuju svoje brojne prozore kao koketna gospođa lepezom svoje varljive poglede, i iz briješta, lipa i vrtnog drveća tamo uzlijeće trideset i pet šiljastih munara, sličnih bijelim šijama labuda, koje su se napile iz jezeraca u cvijetnjaku. Ovdje se, ipak, Mostar uvijek samo mrgodi, kao da mu nije dosta njegovih bora; kamena, iz kojega se podigao i koji ga opkoljuje; kao da bi mu smetalo malo tog zelenila, koje sunce ionako brzo sprži do žutog!

Ovdje je sve samo kamen: zemlja, okolina, gradovi, štoviše rijeka, to znači, njen korito, uklesano okomito u dubinu sjekirom, ponešto tupom, i rukom, donekle priprostom, tako se svugdje pored obale valjaju tolike hridine i tako velike da čak smetaju Neretvi, i njenoj lijepoj namjeri da zelenilo, uskraćeno okolicu, nadoknadi svojom zimzelenom vodom. Ovdje su kuće prije tvrđave i njihovi niski krovovi od opuke - čak se sijaju kao riblje ljuštare – daju osjećaj težine i našoj duši. Ovdje se i lijepa Karađoz-begova džamija, elegantno sagrađena od klesanog pješčanika podignuta elegantnom i ljubimicom galantnih pustolovina ljepoticom Fatima – kadunom, se podređuje cjelokupnom sumornom izgledu. Hudi luk čuvenog mosta, lagano lebdeći iznad dubine, nagnao je, samo tmurnošću svoje okoline, turskog historičara Hadžu Halfa na izjavu, da "se preko njega može ići samo sa smrtnim strahom", jer se činilo da ovdje kameni brijege pružaju prema sebi samo svoje, do kosti omršavljenе, desnice. Most je dosta širok, da bi preko njega mogli ne samo ljudi, nego i životinje i to samovoljno: sa strahom i bez straha.

Pročučao sam mnogo trenutaka na ovom polukrugu, prečnika četrdeset metara, gledajući u dubinu od trideset metara, ili još više na kule pored mosta, čija naličja su "namazana" travama i ptičjom balegom kao glumci, predstavljajući zarobljenike ovih nekadašnjih gladomornica ili tamnica.

Sve je ovdje takvo, da iza toga naslućujemo veliku i strahovitu prošlost, a također odmah tragamo za njom, ispitujući po kronikama, koje bi nam o njoj pripovijedale. Ali, onda nas uhvati nova strahota – strahota razočarenja, jer ništa ovdje nećemo naći šta bi kulisi odgovaralo, jer se ovdje, takoreći, ukupno ništa bogzna kako nije ni dogodilo.

I u tome je najveća razlika između namrgodenog Mostara i vječito ljupkog Sarajeva, koje je niknulo iz krvi, krvlju se je dojilo i krvlju podmlađivalo; dok Mostar...? Badava pričati!

Sa njime, to znači sa njegovom maskom, historija je samo načinila (i ja joj zahvaljujem!) nedužnu šalu, otprilike kao sa divlje romantičnom tvrđavicom Vrandukom, koja, kada ispod nje prolazimo iz Bosanskog Broda u Sarajevo, budi u nama svojom krabuljom strepnju, od koje se jezimo, mada se o njoj ne zna ništa drugo, nego da je, navodno, jednom gradski kapetan dao baciti u bunar Osmana, tajnog ljubavnika svoje kćeri Lejle što je za pjesnika baladi i romansi stvar korisna, ali sa historijskog gledišta ravnodušna. Još hvala bogu, da su u Mostaru g. 1530. barem Turci spalili franjevački samostan, da su ovdje u XVII vijeku morali suzbijati tri napada mletačkih kupaca i da su u XIX vijeku ovdje imali odjek bosanski ustanci protiv carigradskih sultana – ali šta je to sve prema Sarajevu, gdje se od njegovog početka stvarala Historija?

Ali nisam se zato otklonio od njega – od Mostarčića. Nisam ga zamrzio zbog njegove historijske praznine. Štaviše, bio mi je tim draži, možda kao glumac, koji dobro glumi razbojnika, ali – hvala Bogu – to nije. Mirio sam se brzo sa ovom njegovom naslijeda vrijednom manom i bez ikakve štete u prvim utiscima postajao sam pristupačan za utiske oprečne vrste. A izvor takvih sam pronašao u tjesnom susjedstvu samog mosta, kod temelja njegove zapadne kule. Tamo, u sjenci, trpi živalj, koji tjera jezu, što puše iz ispucanih naboranih kula, toliko sličnih pećinama grabežljivih vitezova.

To su brbljive mlinice, koji stepenasto silaze gotovo čak u Neretvu i povjerljivim lupanjem i razigranim šumom bujica izgledaju nam kao šaljivi đavolčići; ismijavajući se svoj toj obližnjoj strahoti. Razigranom Radoboljom nevaljalo puštaju se odozdo škakljati i njenim srebrnim jezicima olizivati, dok je nama to smiješno. Pa čak iako su od kamena, izgledaju tako vragolasto, kao da bi htjeli kazati: "To mi već poodavno u Mostaru znamo, da je bio samo rijetko takav, kakvim se pravi!"

Dobro! Što se mene tiče! Ja sam se u njega zaljubio baš zbog ovoga njegovog pretvaranja. Do ostalog mi ništa nije stalo i zadovoljavam se time što njegovu masku potpomaže. A toga je ovdje puno. Gotovo sve. Neživo i živo.

To drugo su ovdje, prije svega, dostojarne efendije: begovi, age, hodže i hadžije. Održavaju ogroman ugled, kako to mora raditi svaki ko ništa ne radi a dobro mu je. I njihova važnost je dvostruka, da svojim blagostanjem i svojom udobnošću samo ispunjavaju zakon. Islam ne voli uzaludno stradanje, što više zabranjuje besmisleno mučeništvo. Priznaje žrtve pri širenju svog učenja, ali inače hoće da svaki uživa blaga i zadovoljstva već ovdje, na zemlji.

Imao sam prozore na čarsiji u zapadnom dijelu Mostara i nije nam falilo pozorište sa bogatom opremom slikovite kompaserije, u čijoj smjesi su se šetali bogati begovi sa zlatom protkanim maramama, omotanim oko fesa, sa svilenim šarenim pojasevima omotanim oko pasa, sa dugačkim čurdijama, opšitim i podšitim krznima okolo-naokolo i odozdo. I pozorište je bilo ne samo sjajno, nego i bučno, naročito poslije popodnevnog "klanjanja", tj. poslije ikindije (o 4. satu), kada su mesari dovozili, uz velike zvuke i uzvike, iz klaonica svježu jagnjetinu, koju su poslije imućniji nosili, cijele butove, za večeru. Sami su je došli izabrati, sami su je za tetivu objesili na kažiprst i važno koračali kući. Izgledali su i sa tom jagnjetinom monumentalno.

I šta se čuditi? Ovdje, ipak, tako izgleda svako: i onaj srpski kupac, koji stoji ispred dućana i igra se jednom rukom s brojanicom (načinjenom poput krunice, na kojoj prsti u dugom vremenu "broje", ustvari računaju, jantarove kuglice); i onaj turski trgovac, koji sjedi bez pokreta između svoje robe kao Buda; i prodavač biblijskih samuna (chlebu); ili hamal (nosač) sa gredom ili vrećom na leđima. Sve se istom veličanstvenošću slaže sa veličanstvenom okolinom, neka su to hrabri stasovi žena i muškaraca, prateće karavane konja natovarenih drvima, neka je to prosjak što stoji na uglu kao rimski kip - samosvjesno, ne savija se i ne moljaka, a kada dobije, ne zahvaljuje. Zašto bi zahvaljivao? Jeste (eventualno niste) dužni njemu dati svoju deseticu.

On, kao musliman, nije uopšte navikao za nešto moliti ni svog gospodina boga. Jer ,ne bi to bilo ništa korisno. Allah sam zna šta treba raditi, a šta ne, i ne dozvoljava se ni od koga nešto nagovoriti. Allah nije navikao čuti nikakve molbe. Molitva ovdje nije u našem, molećivom smislu. To što ljudi čine u džamiji, pravilno se zove k l a n j a n j e. Tamo se Allah hvali i obožava. Tamo kod pobožnosti z i k r s a s l u š a r ijeći, spočitavajuće njegovih 99 prelijepih osobina (čemu, da se ne bi neka propustila, služi kao pomagalo brojanica sa 99 kuglica) i više ništa. Sve ostalo se mora ostaviti Njemu.

Pozorište, ponavljujući se svakodnevno, nije nam postalo obično, a također ni njegova pozadina, koja mu je dolikovala.

To je Hum, kamenito oblo brdo slično našem Řípu, samo što na mjesto romanske kapele svetog Đorđa ima na vrhu ostatke prastare, vremenom obnavljane tvrđave.

Ovo brdo je dalo Hercegovini izvorno ime: Humska zemlja, Zahumlje ili samo jednostavno Hum, što je bila u vrijeme našeg sv. Václava poštovana država, opskrbljena i brodovljem, jer tada je njoj pripadao i komad Dalmacije.

Hum je dao, također, ime svojim građanima, koji žive odatle na sjever i kojima se do sada kaže Humčani, za razliku od Rumnjana, koji žive odatle na jugu, i sličnih stasom i nošnjom Crnogorcima.

Hum nas je zimi dosta srdio. Imali smo zalazak sunca već u drugom satu poslije podneva. Naravno, mogalo se pokazati na suprotan još višem Veležu, koji ga je zaklanjao ujutru. Ali, zato su se nama oba brda trudila odužiti drugačije.

Već iz kreveta sam viđao kako od prvog sunčanog osvita čelava sivoplava lobanja Huma počinje blještati. Zraci, koje Velež preko sebe najprije propusti, uhvate se na zidovima stare tvrđave i uokvire je zlatom, koje je u početku ružičasto, potom kako se snižava prelazi u narandžasto, potiskujući plavičaste sjenke; napokon požuti i pređe u dnevnu svjetlost.

Kada sam predveče izišao iz grada prema sjeveru i došao na vrijeme na mjesto odakle se vidi Velež čak do samog vrha, doživljavao sam ovu bojenu harmoniju u obrnutom postupku. Plavičasta sjenka doline tom mjerom, kakvom se šuljala gore, mijenjala je žutu boju obronaka u narandžastu i napokon u rumenu, koja je karmin crvenim prelazom došla do plavila sumraka.

Također smo ovdje nekada imali sreću da se iza Veleža uzvije noćobdija, sav bljedunjav od nespavanja, koji bi nas poskočivši sprovodio čak do Mostara. Svjetlio nam je u početku na put a poslije na grad, gdje su stršeći minareti stajali u vojničkom poretku, odajući počast polumjesecu kao svome najvišem gospodinu. On se, također, ponašao velikodušno i darežljivo razbacivao svoje srebro vjernicima, kao i nevjernicima. Krljuštasti krovovi od opuke su se blistali kao tijela riba. Bio je to, naravno, samo prigušeni sjaj kao sva ta svjetlost (kako ne kad je samo posuđena), ali zato su ponovo sjenke mekše, a jasnoća i tama su se međusobno nježno ovjesile kao par zaljubljenih.

Kući smo se nageli kroz prozor i nastavlјali gledanje. Nekoliko minareta smo imali ispred prozora. Stajali su kao svijeće. Iz daljine je zvučao glas. Rastezao se kao pjena iza lađe i vihorio andeoski. To je hodža iz Karadžoz-begove džamije hvalio svog boga. Tamo imaju uvijek majstora. Hvalio je boga i očaravao ljude. Sve! Blagoslovom ljepote, da među nama ne poznaće razliku i uđe u svako srce koje mu se otvorí.

Ubrzo je njegov glas nestao u horu ostalih grla, koja su se zazučala u ostalim džamijama. Već više nisu zvučala tako nebeski, ali nije to smanjivalo ljepotu tog trenutka, kojim su vladale riječi: La ilahe illallah (Nema Boga osim Alaha!).

Sjećam se prve takve večeri.

Hvalospjev Vječnoga se još nije bio rasplinuo u srebrnoj noći kada je u sobu ušla Cvijeta, žena, koja je kod nas posluživala. Donosila iz tavana kofere, jer smo brzo ujutro trebali oputovati na tјedan u Sarajevo; i bilo je potrebno sve pripremiti.

Supruga je joj pošla pomoći.

"Šta hoćeš? Šta radiš?", izderala se na nju Cvijeta. "Ti si gospođa. Uzmi knjigu, sjedi i čitaj!"

Supruga je poslušala. Morala je.

Za trenutak, odjednom je skočila, kucnula se u čelo i na Cvjetu viknula: "Šta će biti sa našim rubljem?"

Bilo je to poslije našeg prvog "pranja". Košulje su bile obješene na tavanu, koji se uopšte nije zaključavao, a kuća samo više od šale. Sada, pred sami polazak, to joj je tek palo na um. Istom se prepala.

Cvijeta izbulji oči. Ne razumije, ili ne shvata.

Supruga pita još jednom, i zbumjeno objašnjava: "Ja mislim... ako ćemo sedmicu dana biti odsutni... I ako se tavan ne zaljučava... i kada bi neko ovamo ušao..."

"Niko neće ući", odrješito je prekinula Cvijeta. "Svako će znati, da niste tu. Onda, šta bi ovdje radio?"

Supruga više nije ni pisnula.

I kada smo se poslije sedmice vratili, svo rublje je bilo suho, čak presuho, ali ništa od njega nije falilo.

*

Bilješka: Skoro bih bio zaboravio navesti lijepu rečenicu, kojom je na pijaci seljak na seljaka dreknuo: "Sve za obraz, obraz ni za što! – Sve za čast, čast za ništa!"

Blagaj, Bišće, Buna

Izgledalo nam je da Mostar, kao bivše predgrađe neproučene starovjekovne tvrđave na Humu nije vrijedno riječi, da nema priču.

No, dakle: ima; ali nećemo je naći u historiji ispod slova M, nego ispod B, i tamo ćemo toga naći odmah tri prave gomilice, kako pokazuje naslov ovog članka. Ta slova ukupno znače početak slavenske Hercegovine i istovremeno

njen srednovjekovni centar, čijim nastavljanjem je postao, u novom vijeku, Mostar.

Najkraće i najpoučnije je kad odemo na samo mjesto. Sva tri B naći ćemo tamo zajedno i to je samo tri sata pješice iz Mostara prema jugoistoku. Tamo se mostarska ravnica završava zakutkom, koji se zove Bišće, odakle je bio u sarajevski muzej odvezen vladarski prijesto od kama. Kamenita ograda tog zakutka na svom najvišem mjestu nosi razvalinu grada Blagaja, prijestolnice hercegovačkih slavenskih vladara, i ispod nje, ispod strme stijene, nekoliko stotina metara visoke, izvire iz trouglastog crnog otvora rijeka Buna, po kojoj je carigradski car i pisac Konstantin zvao grad Bona.

Kada je tri godine poslije pada Bosne pala i Hercegovina, palo je i ovo njeno sjedište i niknuo sadašnji Mostar. Dozvolio je, dakle, sebi, kao pravi Turčin, najprije se poslužiti kršćanskom rajom što se tiče neugodne, to znači uzburkane prošlosti, kakva je na kraju u nekoj mjeri potrebna svakoj prijestolnici iz razloga, kako se kaže, prestižnih, te dobivši baštinu Blagaja, Mostar nije mario za tvrđavu i raskomotio se na sjevernom kraju Mostarskog polja u mjestu, o kojem se samo zna da je bilo rimska trgovačka tačka. Tako su to radili Turci svugdje u oslojenim zemljama, da su se naselili uvijek u mjestu, pogodnom za trgovinu i priјatnom za život, i da su udjenute tvrđave ostavljali za gradom. Ovdje su se naselili uz osovinu Mostarskog polja, na Neretvi, čije se korito, uvijek pritisnuto stijenama sa obiju strana, samo ovdje proširuje. Zauzeli su bivšu naseobinu rimskih trgovaca i mi se ne čudimo da se općenito mostarskom mostu kaže rimski, prije svega, što njegov završni kamen nosi ljetopis 1566. i da na njemu nigdje nema traga rimske gradnje; ovdje je, vjerovatno oduvijek; najmanje od rimskog vremena, bio most i to jedini (čak do okupacije) na cijeloj Neretvi.

Zašto slavensko vladalačko prebivalište nije stajalo također ovdje i zašto je radije bilo izgrađeno po strani?

Jer je iskustvo iz posjeta tuđih velikaša (Kelta, Langobarda, Gota i Avara) naučilo domaći živalj, kako seljački, tako i gospodski, ne graditi na promah. Naravno, ovdje je udaljenost od Neretve, to znači od glavne trgovačke crte samo osam km; ali zato je položaj tvrđave, lebdeći do pola iznad dubine, značio u odbrani upola veću uštedu snaga, ili njenu dvostruku uspješnost.

Posljednji primjer neosvojivosti je dao Blagaj u sudbonosnoj godini nestanka Bosne. Muhamed II je htio svoju pobjedničku ekspediciju završiti ovdje. Ovdje je sjedio herceg Stjepan Vukčić, koji je očekivao dolazak sultana. Tada je ponosno

odbranio tvrđavu sa svojim sinom Vladislavom. Njegovi ljudi, naravno, navikli na svoje stijene, izdašno su uz nemiravali Turke, šta više vršili su pritisak i čak stizali do carevog šatora, koji se odatle radije vratio pravo kući. Tek poslije tri godine herceg Stjepan je odatle otišao sam; to je već bio samo bijeg ispred poplava, koje su zahvatile zemlju...

Od hercega Stjepana Vukčića se tvrđava dalje zove Stjepan grad, a ime Blagaj ostalo je samo gradiću, koji je ovdje niknuo kao podgrađe.

Ima trg, i na njemu kafedžija ispod šatora "peče" kafu. Prijatno se ovdje odmara, jer odatle komotno gledate tu divnu zapanjujuću stijenu, gore završenu zupčastim gradom tvrđavom, oblačićima kao da su pročesljani okrnjenim, istrošenim češljem, a dolje prosječenom izvorom rijeke Bune, na čijoj trouglastoj tami se ocrtaju ruševine bijele džamije. Nju je razbio veliki kamen, koji je odozgo pao. Slučajno? Ili upravljan sudbinom?

Čovjek bi bio spremjan izići sa takozvanom Nemesis, naročito kada se zagleda u stijene pune brazgotina, na kojima u ovome osvjetljenju sjenke ožiljaka i zareza stvaraju grimasu ogromnog ljudskog lica. Čijeg lica? Šteta, da ne poznajemo hercegov portret!

Pored mene sjedi Turčin. Također pijucka kafu. Naravno da šuti. Ali, kada pohvalim tekućinu, odobrava. Znam da Turci općenito rado čuju pohvalu. Hvalim onda još i vazduh. Također se saglašava; samo dodaje kritično: "Ali imamo ovdje malo drhtavice?" Šta bih još pohvalio, da bih oslobođio turčinovu rječitost? Razgledajući po okolnim stijenama, uzgred kažem više sa uzdahom: "I koliko ovdje imate kamena!" I Turčin i sada ćejni. "Koliko gradova bi se od njega moglo izgraditi!"

Kaže to tako iskreno i dobroćudno, dok mene maltene bocne. Prije samo, da bih ga nagradio, počnem o razbitoj džamiji i pitam: "Da li se može do nje?"

"Može", odgovara. Pokazuje pri tome na branu, ikoja zadržava spod same stijene vodu za mlin, koji stoji ispod džamije, i kaže: "Moraš preko brane. Tu ćeš lagano preći".

Onda je savio cigaretu, zapalio i nastavio: "Tamo idi. Tamo ide svako. Vidjećeš grob sveca šejha Sariza Atluka, koji ima veliku zaslugu za naš kraj. U pećini, iz koje izvire Buna, živio je zmaj koji je davio djevojke. Svetac ga je ubio i za nagradu dobio od gospodara grada njegovu kćer za suprugu".

Poslije toga je srknuo kafu, nekoliko puta povukao dim i kazao: "I taj mlin također pogledaj!"

"Zašto?", pitam začuđeno.

"Mnogo pamti i da njega nije bilo, do dan-danas, ne bi niko znao, odakle dolazi naša rijeka. Dolazi iz Nevesinjskog polja. Tamo je zovu Zalomska. Na to je došao ovdasjni mlinar. Imao je u Nevesinju sina i taj je napasao ovce agi. Jednom je izgubio štap i otac, koji ovdje pored mline lovio ribe, vidio ga je, prepoznao i izvadio. Poslije se dogovorio sa sinom i taj je svakog dana ubio ovcu, pustio je tamo u rijeku, a otac bi je ovdje uhvatio. Sin je agi svaki put rekao da mu je ovcu požderao vuk. Ali onog dana kad je aga saznao zašto mu nestaju ovce, otac je izvadio sinovu glavu."

Krenuo sam prema džamiji. Došao sam kod brane i koračao preko nje polako; ne zbog toga što je to bilo opasno, već što mi je svaki trenutak bio dragocjen. Bilo je to veličanstveno. Koračao sam preko kamena na ivici tamnoga ždrijela, čiji dah sam osjećao i čuo podzemni šum. I kada sam se na drugoj strani penjaо ka džamiji, izgledalo mi je da stojim na pragu ogromne gotičke katedrale, kod čijeg je ulaza rasječena džamija predstavljala puku oštećenu skulpturu. Samo ovdje čovjeku malo smeta pomisao da ga slučaj ne bi odlikovao svojom pažnjom, kakvu je imala džamija.

Ispod stropa čelije od stijene, čiji pod predstavlja razina rijeke, zaboravit ćemo na to. Zaboraviti na sve. Bajna spilja, čije sige od nje prave gubicu apokaliptičke nakaze, je pozadinom dražesne svete prostorije sveca, koja je prije vrtni dvorski paviljončić, nego grobnica. Plavičasti suton zasjenjene spilje također odaje prije utisak čarobne priče, nego groblja, i čudan zvuk – cvrkut ptica, kojima se nismo nadali, ispod ovog tajanstvenog svoda ispunjava dušu sjajem.

Čuvar groba nas vodi na mjesto odakle možemo vidjeti i pastrmke ispod razine vode, i ne smeta nam u uživanju. Navikao je na to. Ali kada krenemo, ne poštedi nas svete prostorije, u koju nas ništa ne privlači.

Čuvar je derviš reda kaderi, i kojemu je ovaj ured povlašćen. Zanimljiva figura. Znamo, zbog čega se njemu ide i ulazimo napokon za njim u odaju, gdje stoji katafalk.

Posao derviša se zasniva na ubiranju bakšiša i u posluzi mrtvog. Oboje nije mnogo. Posluga mrtvoga sastoji se od toga da mu se svake večeri mora dati svježa voda za umivanje i peškir za sušenje. On, naime, u noći ustane i "uzima abdest", obavlja obredno umivanje. Da to zaista radi, dokazano je, jer, kako nas derviš uvjerava, svakog jutra je u ibriku vode manje a peškir je mokar.

Ubijeden u oboje, vraćao sam se oko mlinice, kojoj geografska nauka zahvaljuje za tako važno otkriće. Ali, nisam na nju obraćao nikakvu pažnju, kako je to zahtijevao Turčin, već sam se na nju prije ljutio. To jest, na njenog davnog

vlasnika. Zar njemu nije bio dovoljan kao dokaz onaj štap? Nije li trebao radije zatražiti od sina, kada mu je vraćao štap, da ga za njega, oca, slomije umjesto što je agi ubijao ovce?

Uostalom, nisam se ovom pitanju previše prepuštao, napuštajući Blagaj, taj predivan kut, koji je očaravao ljude još prije hiljadu godina.

Već za vremena našeg svetog Václava sjedio je na blagajskom gradu Mihajlo Višević, koji je za sebe tvrdio da, po precima, potiče od onih Hrvata, koji su ovamo stigli u V ili VI stoljeću sa sjevera, od rijeke Visle. To je prvi poznati hercegovački vladar, moćan gospodin, saveznik bugarskog cara Simeona. Imao je svoje pomorsko brodovlje, sa lukom u Stonu, u Dalmaciji, čiji komad mu je pripadao. Bio je nazivan vojvodom Humčana (knezom Zahumlja). Poslije njegove smrti njegova je zemlja postala sastavnim dijelom srpske federacije Česlavove, poslije ju je osvojio bugarski car Samuel, potom Vizantija, a poslije njega brat srpskog župana Stjepana Nemanje, Miroslav, punac bosanskog bana Kulina.

Nerado se Hercegovina podređivala bilo kome i nikada nije prionula ni ka Bosni; sa kojom je bio njen savez najduži; ali može biti ponosna; vlada od vremena Vuka Karadžića – i to je već više nego sto godina – ukupno srpskohrvatski, i to svojim jezikom, koji je Vuk učinio pisanim. Nikako slučajno i nipošto bez razloga. Bili su to hercegovački gorštaci, koje su na dubrovačkom tržištu članovi tamošnje Akademije u XVII vijeku bili obavezni slušati i iz njihove priče praviti bilješke, da bi dubrovački govor uljepšali i očistili. Već tada, pisac J. Palmotić, poznavalac talijanskog, ga proglašio ga je za ravna, što se ljepote tiče, florentinskom narječju talijanskog. I imao za njegovo ljepotu i objašnjenje: da njime govori takvo lijepo i junačko pleme.

Hadžije

Veliki događaj! Naš domaći (prije domaćin, jer iz konteksta se vidi da on kod njega stanuje) Ahmed-beg Hadžiomerović, je odlučio "ići na Ćabu"!

"Ćaba" jeste Kaba, ta sveta kocka u glavnoj džamiji u Meki, tj. središte muslimanskog svijeta, prema kojem muhamedanac mora biti okrenut kada se moli i kada leži u grobu (onda samo svojom desnom stranom).

"Ići na Ćabu", znači obaviti tamo obavezni hadžiluk, ukoliko kome sredstva dozvoljavaju. Hadžiluk ima veliku prednost - griješnik kod svakog traga nogu gubi jedan grijeh. Tako se sa svakim korakom udaljava od pakla i približava

nebu. Još veća prednost čeka vjernika, koji na ovom hadžiluku umre. Postane "šehidom", to znači mučenikom za vjeru, i stigne odmah u prvu klasu nebesku, zvanu džanat – ulični huldī, to znači: bašte žutih bisera, gdje se može po volji predati jelu i piću i drugim tjelesnim užicima, bez ikakvog ograničenja i bez ikakvih, nedruštvenih posljedica. Ka postignuću ove najviše prednosti mu se poslije pruži mnogo lijepih prilika: vrućina, putnički napor, proljev, kolera, razbojnici; samo što ovo sve prije odvraća nego mami i tako svako s putom dosta odgađa, čime ponovo, nažalost, svojim poodmaklim vremenom samo olakšava spletke ovih dobrovoljnih "agenata" Allahova raje, čemu, po istini kazano, ni najuhićeniji muhamedanac nikada ne žuri.

Svaki daje prednost sretnom povratku i zadovoljava se počasnom titulom "hadži", sa pravom da nosi bradu i oko fesa ahmediju, to znači mat žućkasti omot sa svilenim tamburiranjem, mada ove prednosti prisvojava – takoreći na veresiju – svaki imućniji efendija poodmaklog vijeka uz tiho odobravanje svoje okoline, koja u ovoj nagradi, unaprijed ubranoj, vidi samo garanciju da će učiniti i ono što tom činu prethodi.

Na otplatu ove kapare нико se ne žali. Svako zna da to nije sitnica, krenuti u Mekku, i također zna da je sam Kur'an je blagonaklon i da ostavlja vratanca nebesa otvorena i za te spore, čija dobra volja nije imala dosta – kako se danas kaže – dinamičnosti i dozvolila da je savlada smrt. Ostane li poslije zakonske diobe toliko nasljedstva koliko košta put, može se tražiti zamjenik, i taj će se uvijek naći, jer su ljudi kojima je to posao. Osim domaćih ljudi bijahu to Arapi, dangube, koji hodaju po muhamedanskom svijetu kao sveci i čekaju takvu priliku. I sam sam jednoga u Mostaru video. Lijepi, smeđi muškarac u polusvjetlom odijelu treptecih boja. Izgledao mi je kao strizuba mošusova ili mara zlatna, a tako se i nosio, opkoljen poštenim obožavateljima.

Ovdje je još jedna vrsta zamjenika, koji su nikli u Hercegovini iz pogrešnog mnijenja da se ženama "ići na Ćabu" ne dozvoljava, osim udatim i to sa suprugom (mada u suštini to nije tako). Jer se nekada nađe hrabra, imućna udovica, koja hoće krenuti u Mekku, i jer su u islamu udaje i razvodi jednostavni, nađe se za nju, za pare, potreban kratkotrajni muškarac. Samo što je, navodno, mnoga postala pri tome "šehidom" i to baš zaslugom svog muža, previše gramzivog, koji bi se vratio kao ožalošćeni udovac i svalio svoje udovištvo na nedužnu koleru.

Da se tamo usudio naš domaćin bogataš i ujedno snažan muškarac, između pedeset i šezdeset godina, nisam se uopšte čudio; prije bih se začudio nad

tim da to već nema davno za sobom. Bio je uvijek utjelovljenje mira, otkako sam ga upoznao, i nije bilo sumnje da ga neće put ni najmanje uzbuditi. Ali, kada je kod mene došao pred odlazak po kiriju, i ja mu poželio "sretan put", uznemirio se. "Aj, aj!", kažem u sebi. "Ni tebi to nije svejedno? Gdje se nalazi sad onaj poslovični muslimanski fatalismus? Zar je možda samo poslovičan i ništa više? Ipak, riječ islam znači p r e d a t i s e! Je li islam to šta znači, ili samo puka riječ?"

Za nekoliko dana sam mogao na to pitanje odgovoriti, i to na drugi način.

Cijeli Mostar je bio na nogama. Odlazak Ahmed-bega Hadžiomerovića zanimalo je svakoga. I hrišćane. Turska školska djeca sa svojim hodžama su se sastajala kod njegove kuće, blizu nas, da bi ga ispratili na stanicu, odakle je trebao putovati u Metkoviće i tamo sa ostalima hadžijama sjesti na brod.

Svakoj školi su išli dječaci na čelu, sa bijelim, savitim maramama na ramenima i putem učili molitve, na koje su ostali đaci odgovarali: "Amin! Amin!"

Ispred kuće smo svi dugo čekali. Napokon su se vrata otvorila i uz opći usklik "Amin! Amin!" izvodili su iz kuće dvojica hodža klonulog čovjeka, držeći ga ispod pazuha. Bio je u predivnom odijelu. Iz spuštene glave su kanule, dapače - curile suze. "Ovo da je naš Ahmed-beg?", pitam samog sebe nepovjerljivo, ne videći mu lice. "Ova osoba koja se vuče, koju podupiru u povorci kao umirućeg, da je naš domaći?"

Koračamo lagano sokacima. Svugdje puno ljudi. U turskim kućama svaki mušebak (prozorska gusta drvena mreža) ozivljena je ženskim pogledima. Zaustavimo se na malu pobožnost u najbližoj džamiji i onda nastavimo prema stanicu već gusto zaposjednutom publikom.

Ahmed-beg, bez snage, ide iz naručja u naručje. Svako se s njim ljubi. Najbliži prijatelji, koji će ga pratiti u Metkoviće, brinu se za prtljag i stavljaju njegove kofere i čilime u voz.

Ahmed-beg više ne briše suze i kiasi lica ovih koji ga ljube.

Prvo zvonjenje нико ne primjećuje, drugo također. Konduktér hoće zatvoriti vrata, ali ne može dospjeti do voza. Tek kod trećeg upozorenja unose Ahmed-bega u voz, iz kojeg se poslije odmah nagnje vani.

Voz hoće da krene, ali gomila ruku se podiže i rukuju se s njime, sa Ahmed-begovom desnicom. Šta više, neko dodaje presavijenom putniku malo dijete i voz koči. Derište valjda ne zna što se s njime dešava. Ahmed-beg ga drži i kupa u svojim suzama. Poslije ga – prije možda samo slabošću – spušta, predaje

nekome i voz može napokon krenuti. Kreće polako, uz dozivanje i mahanje koje se povećava, skreće, nestaje i masa se utišava i razilazi.

Svakome je bilo kao na dženazi, i nije se tome čuditi? Kazali su mi ovdje: "Mnogo njih se odatle ne vraća. Sada, za Austrije, je bolje. Vlada s njima šalje lekara i tako ih dođe natrag otprilike pola. Ali, prije je to bilo gore. Uostalom, prošle godine iz Banje Luke ih je išlo sedam, a vratila su se samo tri".

Gledam začuđeno.

"Šta misliš?", dreknuo je na mene mesar, musliman, koji je stanovao u toj istoj kući kao ja. "Za stare ljude je to previše. Iz Džidde mora se deset dana na kamili vrućinom i pustinjom. I u Mekki također puno toga propatiš."

I imao je pravo. Iako možda kamila trči malo brže od 10 kilometara na dan (Iz Džidde u Mekku je otprilike sto km), to je razlika, koja, ustvari, ništa ne mijenja. U Mekki, naime, čeka na hadžije mnogo svakojakih neudobnosti. Prorok je to sve dobro izračunao kada je odredio pravila svoje vjere. Uzimao je u obzir da su se njegovi ljudi, kojima je inače želio dobro, tako lako udebljali. Kao molitva, koja svojim pranjem i fiskulturom nije drugo nego zdravstveno sredstvo, tako i boravak u Mekki nije za putnike ništa drugo nego nastavak ovog sistema. Ovdje je i karantina, naravno, kao sve ostalo, pod izgovorom religije. Svi putnici dva sata ispred Mekke moraju navući na sebe iham, sveto ruho, koje, dabogme, ne može potpuno zabraniti zavlačenje zaraznih bolesti, ali je to, ipak, bolje nego ništa. U Mekki se odmah poduzme umivanje, razumije se, vjersko. Poslije putnik tri puta brzo i četiri polako optrči Kabu, izvrši šetnju ka Ibrahimovom mjestu, vrati se ka Kabi, popne se polako na brežuljak Safá i brzo iz njega pretrči na brežuljak Marva, i to sedam puta ovamo i tamo, što je u tamošnjoj vrućini satrapska, zamarajuća stvar. Drugi dan je mirniji, i putnik također. Zaslužuje to. Provodi dan samo u pobožnostima na gori Mina. Ali, trećeg dana ponovo! Najprije trči na goru Alifat, poslije na tri mjesta gore Mine, poslije se bacaju kamenčići, čime je fiskulturna stranica svečanosti završena. Ostaje ljubljenje svetog kamenca, učestvovanje na rekijatima (molitvama) i hutbama (propovijedanju), nato učini putnik posjetu berberu (brici) i po tri dana poslije odmara u Mekki. Prije nego što je napusti, pobaca još malo kamenčića, potrči oko Kabe, potom mu ostaje još samo izlet u Medinu, ka Prorokovom grobu.

Tako sam na jadnika Ahmed-bega Hadžiomerovića stalno mislio, da li će to sve izvršiti? Morat će se na to sabrano pripremiti. Tamo ga niko neće maziti kao u Mostaru, gdje je hodao samo koliko je nogu nogu mimošla.

Uspio je. Već za tri mjeseca došle se službene vijesti o putnicima, ko je od njih postao šehidom a ko ne. Obje vijesti u radosne; druga k tomu još prijatna.

Kada se Ahmed-beg vratio, bila je ponovo mostarska stanica krcata. Ponovo su se ruke podizale i ponovo vikalo. Šta više i suze ponovo kanule – ali koliko drugačije! Sada je to bilo veselje. Sada Ahmed-beg nije bio klonuo i presamićen, nego ravan i nasmijan. Sada njemu ljudi nisu ljubili samo lice, nego i odijelo, koje je bilo posvećeno posjetom svetih mjesta.

I kada je Ahmed-beg došao kod mene po kiriju, bio je već ponovo miran, ponovo je bio utjelovljena predaja sudbini, kako to jeste sadržano u riječi Islam i kako to zahtijeva Zakon. Naravno, sada je njegovom sudbinom bilo ponovo samo uzimati kiriju od stanara i trećinu od seljaka.

Ramazan

Srpska djevojka se u bosanskoj pjesmi ismijava zaljubljenom Turčinu, Firdus-kapetanu:

*Vi nemate skoro nikakvih praznika,
I šta imate, ne znate, kada imate,
Tada morate gledati na mjesecak –
O mjesecku, budale, ovisite!*

Ima pravo. Pravoslavci ih, naime, imaju više. A onda: zadala je tim "gledanjem na mjesecak" Turčinu udarac.

Ciljala je na četiri sedmice dugi post ramazan, koji po islamskom ustaljenju počinje trenutkom kada se pojavi prva četvrt novoga mjeseca. Tačnost, sa kojom se ovaj astronomski ustaljeni trenutak utvrđuje, bivala je u gradovima sa topničkim posadama oglašavana hicima iz topova. Naravno, da su negdje, kao u Mostaru, planine prepreka vidiku, ali to ponovo ljudska snaga uradi kako može. U Mostaru su na obroncima Veleža čekali gorštaci, i kako je mjesecak izišao, trčali su što brže dolje u grad, prenijeli to muftiji, i taj bi najbržeg nagradio, i odmah na to dao istaknuti na džamiju zastavu, na što je počela topovska pucnjava i s njome ramazan.

Ramazan je upravo naziv devetoga mjeseca. Kao svaki vjerski post, iramazan ima zdravstveni cilj i vjersku izliku. Kod Turaka je to četverosedmično

pripremanje ka godišnjoj proslavi trenutka kada se Proroku objavio Kur'an. To je L a i l a t – u l – k a d a r, noć noći, noć jedinstvena, jer se u njoj otvaraju kapije svih nebeskih rajeva (a postoji njih osam) i zatvaraju kapije pakla (kojih je, hvala bogu, jedna manje). Šejtani su okovani lancima i andeli se razlete po svijetu. Prodiru svugdje: u zvijeri i biljke koje se klanjaju Svemogućem. Šta više, i samo more ove noći postaje slatko, čime dobija kratak odmor i u ovim krajevima gdje se iz njega suši so, i istovremeno se pruže njegovom vodenom žiteljstvu dragocjene svečane poslastice, otprilike kao kada je nama babo o hodočašću kupio turski med.

Ramazanski post je najstrožiji u svijetu. Sastoji se u potpunom nejelu i nepiću. Izgledalo bi onda da je određen samo za stručne umjetnike gladi. Da bi bio pristupačan svima, vrši se samo u vrijeme dana, od izlaska do zalaska sunca. Uveče i u noći može svako po volji crpsti snage za sutrašnje gladovanje. Ovo crpljenje prestaje dva sata pred izlazak sunca (o čemu smo saznali i mi, hrišćanstvo što spava, jer je opalilo iz topa), na to idu postaci u džamiju malo se pomoliti i iz džamije kući dobro se naspavati.

Post ramazan, počinjujući mudro hodočašćem, uopšte je vrijeme krajnosti i protivrječja. Pravi se od dana noći i od noći dan. Čaršija, inače već uveče stišana, sada vrvi ljudima. Sve vrije životom. Kafanice i konaci su osvijetljeni dugo iza ponoći. Čućani, u kojima obućari prave cipele i krojači kroje, su otvoreni i rad je tamo u punom jeku, jer Prorok nije proglašio rad za obeščaćenje svečanog dana i majstori sa svojim radnicima se naprežu stalno, petak - nepetak, praznik - nepraznik, štaviše post - nepost. Ako je već htio Muhamed svojim ljudima smanjiti priliku za ljenčarenje i za debljanje; ako je možda htio posao oslobođiti daha sramote – sigurno je da se u oboje zabunio. Tko može, taj odmara, a ko mora, taj se muči. I sam gulikoža ima poštovanje samo pred onim ko se mučiti ne mora. Svako se miri sa pojmom pravednosti, onako kako ga je odredio Anatol France: "Svakome treba da se uščuva to što je njegovo: bogatome bogatstvo, siromašnome siromaštvo". I onda obućar plete opanke, i terzija veze džamadane, a da ne bi krivo gledao na bogate efendije kada ponosno idu oko njega, ili im zavidio kada ujutru dugo spavaju ili u noći dugo se goste, dok gulikože samo poste i zato se tako dulje muče.

Ramazan se prihvata od sviju veoma važno i istinski, kako po svojoj dnevnoj, to znači posnoj, tako po svojoj noćnoj, to znači gostinskoj strani. U porodicama

muški pjevaju uz tamburice ili gusle, djevojke pjevaju "uz tepsiju", to znači uz pratnju zveketa velikog metalnog poslužavnika (tepsije), koja drugdje služi kao činija za jedenje ili kao stolna daska. Za ovih dugačkih noći se pojave i duge epske pjesme, kao dame sa beskrajnim skutima. Slušaju se stihovi koji opisuju kako pobunjenika Ibrahim-bega "svezana vode da ga objese", ili kako je "izginula vojska pod Drventom", kako su "poginula dva Albanovića", od kojih su iza jednoga ostale dvije udovice, mlada Hata i starija Fata, koje se poslije sjećanjima sukobe u svađi oko toga koja je od njih bila Hasan-begu draža...

I kako se noćna zabava teče valjano, teče čestito i post. Ta i pušenje neće niko preko dana dopustiti; to, ipak, nije mogao Prorok zabranjivati kada još nisu poznavali duhan! Ni primirisati ka jelu niko ne smije, i tako su pekari i kafandžije jedini od zanatlija, koji danju odmaraju da ne bi zgriješili – nosom. Čak i muhamedanci koji jesu nevjernici da Proroka ne uvrijede, nè usude se prestupiti – barem nikako očevidno. Stidjeli bi se za to i pred kršćanima. Dolazio je kod mene jedan takav. Pio crnu kafu i pušio. Ali, plašljivo sakrivaо cigaretu kada je neko uzimao za kvaku. Bojaо se da ga ne bi naša Cvijeta, Srpska, vidjela da puši. Bio je to stari vojnik, buntovnik protiv sultana. Rado je priповједао o svojoj hrabrosti, koja ga je, ma i besramno, napuštala pred našom Cvjetom.

Ramazan se završava Bajramom, praznikom od tri dana; svečanošću milostinje. Prijatelji se uzajamno posjećuju, goste i daruju i ide se na groblje. Obavlju se pobožnosti. Svako mora imati novo odijelo, ili barem dio odjeće. Tada su morali austrijski službenici ići pozdraviti muslimanske dostojanstvenike i kocije su letjeli gradom, pune uniformi, dostojnih časnih begova i kaduna i gospođa sa djecom.

Tog dana nama je ponovo, poslije dugo vremena, mogao kafedžija preko puta, Salko, donijeti poslije ručka – kao prije – u bakrenoj džezvi crnu kafu. Završavali smo s ručkom kada je ušao. Čestitali smo mu praznik i on je zahvaljivao. Poslije mu se nekoliko puta raširila nozdrva, uzaludno je nekoliko puta pomirisao, pa je upitao: "Šta ste to dobro jeli?"

Pokazao sam na preostalo svinjsko rebarce. Prepoznao je šta je to.

"Dali bismo ti, ali ti svinjetinu ne smiješ."

"Smio bih", odgovara Salko i objašnjava: "Kada bi na primjer išla svinja oko džamije i ostrugala se o nju, taj komad, koji se dotakao džamije, bih mogao jesti".

"Ali, to je teško!", primjećujem. "Kako ćeš to na ubijenoj zvijeri poznati čime se je ostrugala o džamiju? Možda bi bilo bolje – i sigurno mudrije – kada bi si ovo rebarce uzeo, išao sa njime ka džamiji i oprezno..."

Salko me nije pustio da završim, zavrtio je glavom, i rekao:
"Jok!" - i već bio iza vrata.

Uzvišena sahrana

Jednoga jutra se provlačim kroz vrevu mostarske čaršije, između seljaka sa natrpanim magarcima i konjićima, uz glasna vikanja u kojim sudjeluju seljaci, koji tjeraju stoku ili upozoravaju prolaznike rječima: "Čuvaj se!" Telali s robom i Cigani, miješa se glas bezuboga starca, toliko promukao da ga ne razumijem. Vidim, da to nije "telal", jer toga već poodavno poznajem. Pitam najbližeg čovjeka ko je to i šta ima na prodaju?

"Ništa", zvuči odgovor. "To proziva mrtvoga."

"Tko je umro?"

"Sarajevski muftija". (Muftija, drugi poslije šejha, najvišeg vjerskog dostojsvenika; označava upravo sudiju u vjerskim stvarima; ravno našem biskupu).

"I kada je umro?", izviđam dalje.

"Danas, u noći."

"Kako da to već znate?"

"Umro je ovdje, kod našega muftije. Bio je bolestan, i došao je ovamo posjetiti prijatelja i ovdje umro."

"Još jučer hodao je po čaršiji", kaže drugi muhamedanac, koji nam se pridružio.
"Vidio sam ga. U noći mu je bilo gore, i pred zoru je preminuo."

"Možda se putem povrijedio, kada je već prije bio bolestan", kažem razborito, kako Evropljaninu pristoji. "Možda, kad bi ostao kući..."

Oba su me tako čudno pogledala da nisam završio, a prvi je, podignuvši prst, rekao: "Došao njegov sat!". Rekao je to ozbiljno, zamalo da ne kao prijetnju za ruganje, kojeg sam si dopustio protiv njihove nauke o predodređenosti. Uzeo sam to k srcu. Imao je pravo. Koliko budalaštine je u tim našim "kad bi" kod činjenica na kojima se ne može više ništa promijeniti!

"Kada će biti sahrana?", raspitujem se radije, umjesto da si naštetim nemudrim primjedbama.

"Odmah. Za sat ili za dva. Već ga umivaju i kopaju grob."

"Zar ga neće voziti u Sarajevo?"

"Kada bi tamo trebao biti sahranjen, onda bi tamo i umro", pobjio me muhamedanac tako da više nisam niti znao kako će otvoriti usta. "Uostalom, svaki mora biti za najviše šest sati sahranjen. Zato hoda ovaj čovjek i oglašava smrt."

Uhvatio sam se za nos. Ipak, znam da turstvo, pa značilo čak politički despotizam, znači zajedno i građanski demokratizam, jednakost pred bogom i pred svijetom (dakako samo muhamedanskim). Znam kako vjernici ispod nadstrešnice džamije, prije nego što će ući unutra, slažu izuvene cipele, par pored para, kako bi ko došao; i također se unutra redaju, gospodin - negospodin, kao regruti. I propisane pokrete i proste vježbe čine zajedno, kao jedan, u ritmu. I znao sam, također, da se i njihov posljednji oproštaj – i kada se ne može događati zajedno – događa kod svih jednako i jednostavno. Kada pokojnik umre, zatvore mu se oči i svežu mu se palci na nozi. Ukuha se voda i imam (duhovnik,) ili najstariji iz porodice prihvati mrtvo tijelo. Ono se zamota u ćefin (čaršav), odjene u mrtvačku košulju, sašivenu bez rukava i jednim koncem, koji ne smije imati čvoriće, i metne se na tabut, to znači na općinska nosila, koja možemo vidjeti ispod džamijskih nadstrešnica. Imaju ogradu od drvenih dasaka, kao sanduk bez poklopca, umjesto kojega se preko leša prostre općinski pokrov, ćaburtija, držana u džamiji. Na nju se metne turban radi li se o muškarcu, ili jagluk (marama) radi li se o ženi, i poslije se mrtvo tijelo nosi u najbližu džamiju, a odatle poslije kratke pobožnosti na groblje, što sve ne smije dugo trajati, jer cijeli se obred mora obaviti u roku od šest sati. Na groblju najstariji iz porodice, ako je dovoljno snažan, uzme pokojnika u naručje i položi u grob tako, da bi desnom stranom bio okrenut ka istoku, i polaže preko njega daščice na dvije vode, na koje rođaci nasipaju zemlju. Poslije hodža prouči hatmu, poslije koje skup ljudi tiho kaže "Amin", i razidu se. Ostaje samo hodža, koji ima zadatak da pokojniku dadne uputstvo za put u vječnost. Ovo uputstvo, talkin, može nam biti zanimljiv. Hodža, govoreći pokojniku, spominje njegovu majku, ali nikako njegovog oca. Islam dakle, koji na ovome svijetu stavlja uvijek muškarca ispred žene, šta više iznad nje, čini obrnuto kada se radi o onome svijetu. Priznaje da je, po pitanju vječnosti, važniji odnos djeteta prema majci, nego prema ocu, da je prvi odnos uvijek neosporan. Jer, dospjeti pred Boga blago je, a naricanje, kao nedosljednost, nije običaj.

Svaka sahrana je, onda, ne samo jednostavna, nego i tiha.

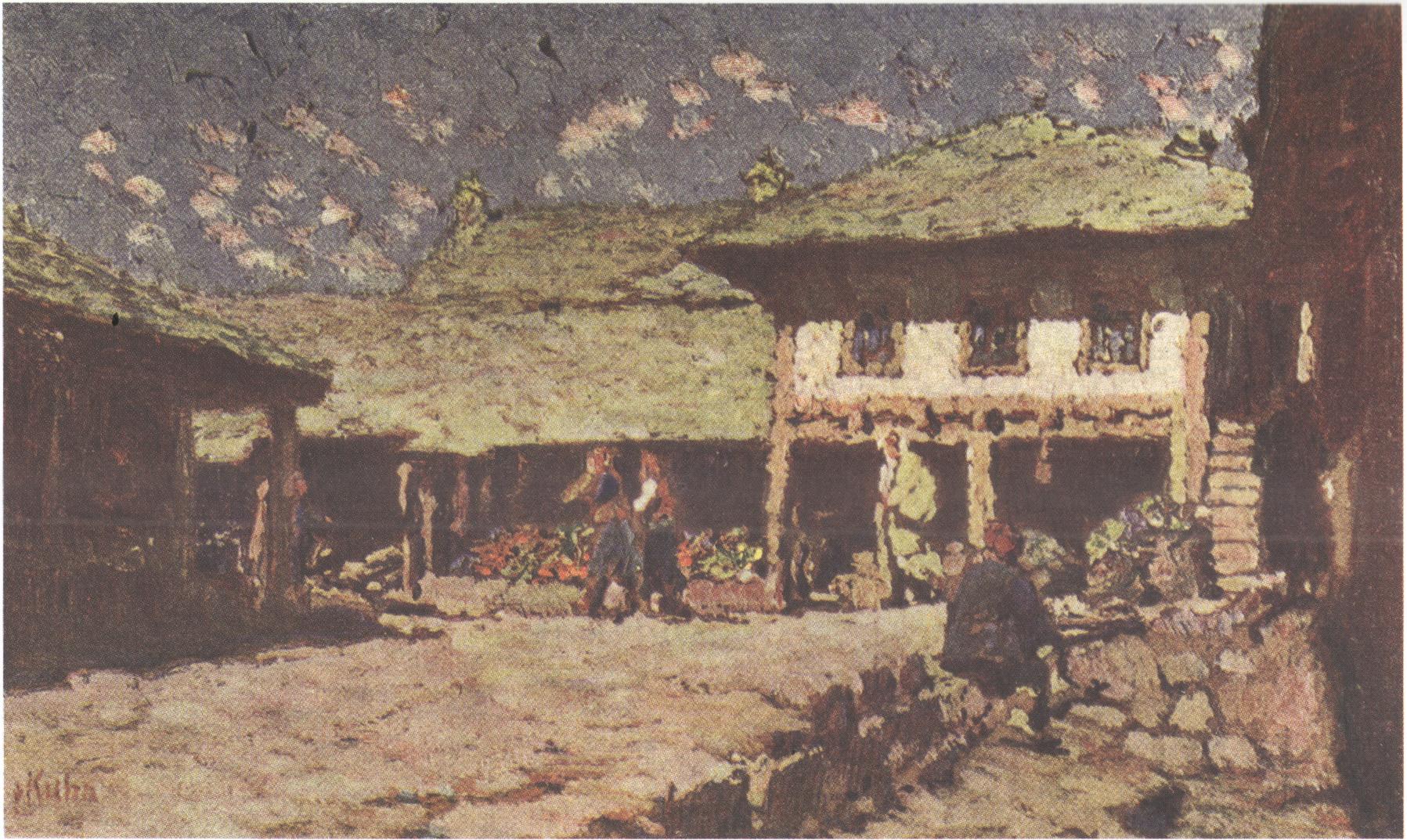
Poslije one rasprave meni više nije palo na um zanimati se kako će biti sahranjen muftija. Za nekaku tu razliku, koju možda njegov visok položaj traži, neću da podnosim neprijatnu ulogu nezvanog gledaoca, kakvim je za vjernike nevjernik, znatiželjnik.

Ali kako se naslov ove glave slaže sa njenim sadržajem kada je ovdje svaka sahrana ne samo tiha, nego i jednostavna?

Pravilno pitanje – i ispravno ču na njega odgovoriti. I ujedno kako je ta "uzvišenost" ovdašnjih muslimanskih sahrana uistinu stvarna.

Ona ovisi od načina kakvim se pokojnik otprema od kuće u džamiju i iz džamije ka grobu. Učesnici sahrane – uvijek samo muški, - predaju nosila ispruženim desnicama iz ruke u ruku, i pokojnik ovaj cijeli svoj posljednji put zaista lebdi iznad svojih prijatelja i komšija, koji su mu došli posljednji put služiti. Svaki će napraviti samo jedan hvat i jedani korak i ustupiti odmah drugome, koji već pored ili ispred njega čeka. Ako je prijatelja puno, dođe na svakoga red samo jednom. Ako ih ima manje, zamijenjeni idu naprijed da bi bili odmah na mjestu, ako bude potrebno. U tome je ovdje jedina razlika među sahranama.

Dakako, nama je nekada pokojnika čak žao, jer se tijelo pomjera kada nosioci nisu "izjednačeni" i ne mogu biti zato što je jedan niži, a drugi viši. Ali, lijepo je to uvijek – kao izraz jednograđanstva; dakle i u prenesenom smislu uzvišeno.

Ludvík Kuba, *Trgovine u Mostaru*